

★ FREE DEMO

GPSC CLASS 1/2 MAINS 2026

Smart PDF Course — Free 20-Page Demo Sample

SUBJECT

નીતશિાસ્ત્ર અને સત્યનષ્ઠા

Ethics, Integrity & Probity

- 20-page sample from the full handbook
- Original Gujarati typography preserved
- Buy full course for complete access — all subjects

FULL COURSE PRICE

Regular ~~Rs. 4,999~~

Rs. 299

-94%

BUY NOW Rs. 299

rzp.io/rzp/gpsc-rocket-2026

UPSC અને GPSC GS-IV અભ્યાસક્રમ માટેનું એક વ્યાપક
સંશોધન અને

સમગ્ર નીતિશાસ્ત્ર, સત્યનિષ્ઠા અને પ્રોબિટી: સિવિલ સર્વિસ માટેની સંપૂર્ણ માર્ગદર્શિકા

*UPSC અને GPSC GS-IV અભ્યાસક્રમ માટેનું એક
વ્યાપક સંશોધન અને વિશ્લેષણ*

WRITTEN BY

JOBPDFBOOK ACADEMY

JOBPDFBOOK ACADEMY

First Edition • 2026

સમગ્ર નીતિશાસ્ત્ર, સત્યનિષ્ઠા અને પ્રોબિટી: સિવિલ સર્વિસ માટેની સંપૂર્ણ માર્ગદર્શિકા

Copyright © 2026 JOBPDFBOOK ACADEMY

Published by JOBPDFBOOK ACADEMY

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced, distributed,
or transmitted in any form or by any means without prior written permission.

First Edition · 2026 · JOBPDFBOOK ACADEMY

વિષય-સૂચિ

01 પ્રકરણ ૧: નીતિશાસ્ત્ર અને માનવ સંવાદ - પાયાના સિદ્ધાંતો

આ પ્રકરણ માનવ ક્રિયાઓમાં નીતિશાસ્ત્રના સાર, નિર્ધારકો અને પરિણામોની ચર્ચા કરે છે.

02 પ્રકરણ ૨: પશ્ચિમી દાર્શનિક વિચારો અને નૈતિકતા

શાસ્ત્રીય અને આધુનિક પશ્ચિમી દાર્શનિકોના વિચારોનું વિગતવાર વિશ્લેષણ.

03 પ્રકરણ ૩: ભારતીય નૈતિક ચિંતકો અને સાંસ્કૃતિક વારસો

પ્રાચીન ભારતીય ગ્રંથોથી લઈને આધુનિક સમાજસુધારકોના નૈતિક મૂલ્યોનો અભ્યાસ.

04 પ્રકરણ ૪: વૃત્તિ (Attitude) અને મનોવૈજ્ઞાનિક રચના

વ્યક્તિના વિચારો, લાગણીઓ અને વર્તણૂક પર વૃત્તિનો પ્રભાવ.

05 પ્રકરણ ૫: ભાવનાત્મક બુદ્ધિ (Emotional Intelligence) અને નેતૃત્વ

પોતાની અને અન્યોની લાગણીઓને સમજવાની ક્ષમતા અને તેનું વહીવટી મહત્વ.

06 પ્રકરણ ૬: જાહેર સેવામાં નૈતિક મૂલ્યો અને વહીવટ

સનદી સેવાઓ માટે જરૂરી પાયાના મૂલ્યો અને નોલોન સમિતિના સૂચનો.

07 પ્રકરણ ૭: ગવર્નન્સમાં નૈતિકતા અને સુધારા

વહીવટી તંત્રમાં નૈતિકતા વધારવા માટેના કાયદાકીય અને સંસ્થાકીય માળખા.

08 પ્રકરણ ૮: ભ્રષ્ટાચાર, કોર્પોરેટ ગવર્નન્સ અને વર્તમાન પડકારો

ભ્રષ્ટાચારના કારણો, નિવારણ અને કોર્પોરેટ જગતની નૈતિકતા.

09 પ્રકરણ ૯: નૈતિક નિર્ણય પ્રક્રિયા અને કેસ સ્ટડીઝ

વાસ્તવિક વહીવટી પરિસ્થિતિઓમાં નૈતિક દ્વિધાઓને ઉકેલવાની પદ્ધતિઓ.

01

CHAPTER · 01

પ્રકરણ ૧: નીતિશાસ્ત્ર અને માનવ સંવાદ – પાયાના સિદ્ધાંતો

આ પ્રકરણ માનવ ક્રિયાઓમાં નીતિશાસ્ત્રના સાર, નિર્ધારકો અને પરિણામોની ચર્ચા કરે છે.

19 મિનિટનું વાચન

પ્રકરણ ૧: નીતિશાસ્ત્ર અને માનવ સંવાદ – પાયાના સિદ્ધાંતો

વહીવટી સેવાની સફર માત્ર સત્તા કે હોદ્દાની પ્રાપ્તિ નથી, પરંતુ તે નૈતિક મૂલ્યોના પરીક્ષણની એક નિરંતર પ્રક્રિયા છે. એક સિવિલ સર્વન્ટ જ્યારે નીતિવિષયક નિર્ણયો લે છે, ત્યારે તેની સામે માત્ર કાયદાકીય પુસ્તકો જ નથી હોતા, પરંતુ તેની નૈતિક ચેતના અને સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારી પણ હોય છે. આ પ્રકરણ આપણને નીતિશાસ્ત્રના એ ગહન મૂળ સુધી લઈ જશે જે વહીવટી તંત્રમાં **Integrity** (સત્યનિષ્ઠા) અને **Probity** (પવિત્રતા/પ્રામાણિકતા) ના પાયા નાખે છે. આપણે સમજીશું કે શા માટે એક અધિકારી માટે માત્ર કાર્યક્ષમ હોવું પૂરતું નથી, પરંતુ નૈતિક હોવું અનિવાર્ય છે.

Key Takeaway: નીતિશાસ્ત્ર એ માત્ર સૈદ્ધાંતિક વિષય નથી, પરંતુ તે માનવ વર્તણૂકને માર્ગદર્શન આપતું એક વ્યાવહારિક વિજ્ઞાન છે જે જાહેર સેવાના ક્ષેત્રમાં 'શું સાચું છે' અને 'શું ઉચિત છે' વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરે છે.

૧. નીતિશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા અને કાર્યક્ષેત્ર

નીતિશાસ્ત્ર અથવા 'Ethics' શબ્દ ગ્રીક શબ્દ 'Ethos' પરથી ઉતરી આવ્યો છે, જેનો અર્થ થાય છે 'રિવાજ', 'સ્વભાવ' અથવા 'ચરિત્ર'. સામાન્ય અર્થમાં, નીતિશાસ્ત્ર એ અભ્યાસની તે શાખા છે જે માનવ ક્રિયાઓના સારા કે નરસા હોવા વિશે મનોમંથન કરે છે. જાહેર જીવનમાં જ્યારે આપણે **Bureaucracy** (અમલદારશાહી) ની વાત કરીએ છીએ, ત્યારે નીતિશાસ્ત્ર એ વ્યક્તિના અંતરાત્મા અને બંધારણીય મૂલ્યો વચ્ચેના તાલમેલનું નામ છે.

નીતિશાસ્ત્ર એ નિયમોનો કોઈ જડ સમૂહ નથી, પરંતુ તે વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાની કળા છે. તે આપણને શીખવે છે કે જ્યારે બે સમાન લાગતા મૂલ્યો વચ્ચે સંઘર્ષ થાય, ત્યારે કયા મૂલ્યને પ્રાધાન્ય આપવું. દાખલા તરીકે, એક બાજુ કાયદાનું પાલન છે અને બીજી બાજુ માનવતાવાદી અભિગમ; આ બંને વચ્ચે સંતુલન જાળવવું એ જ નીતિશાસ્ત્રની ખરી કસોટી છે. સિવિલ સર્વિસીસમાં, આ જ્ઞાન અધિકારીને **Ethical Dilemma** (નૈતિક દ્વિધાઓ) માંથી બહાર આવવા માટે હોકાયત્રની જેમ મદદ કરે છે.

નીતિશાસ્ત્રનું કાર્યક્ષેત્ર અત્યંત વિશાળ છે. તે માત્ર વ્યક્તિગત આચરણ સુધી મર્યાદિત નથી, પરંતુ તે સંસ્થાઓ, સરકારો અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોને પણ સ્પર્શે છે. **Public Interest** (જાહેર હિત) ને કેન્દ્રમાં રાખીને જ્યારે પણ કોઈ નિર્ણય લેવામાં આવે છે, ત્યારે તે નીતિશાસ્ત્રના દાયરામાં આવે છે. બીજા વહીવટી સુધારણા પંચ (2nd ARC) મુજબ, વહીવટમાં નીતિશાસ્ત્ર એ સુશાસન અથવા **Good Governance** ની પૂર્વશરત છે.

૧.૧ નીતિશાસ્ત્રના મૂળભૂત ઘટકો

નીતિશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં મુખ્યત્વે ત્રણ પરિમાણોનો સમાવેશ થાય છે: ૧. **Meta-Ethics**: નૈતિક ખ્યાલોના ઉદ્ભવ અને અર્થ વિશેનો અભ્યાસ. ૨. **Normative Ethics**: આપણે કેવી રીતે જીવવું જોઈએ અને કયા નૈતિક ધોરણોને અપનાવવા જોઈએ તેનો અભ્યાસ. ૩. **Applied Ethics**: વિશિષ્ટ અને વિવાદાસ્પદ મુદ્દાઓ (જેમ કે ઈચ્છામૃત્યુ, પર્યાવરણીય નૈતિકતા) પર નૈતિક સિદ્ધાંતોનો અમલ.

૧.૨ નૈતિકતા અને ધર્મ: ગેરસમજનું નિવારણ

ઘણીવાર લોકો નીતિશાસ્ત્ર અને ધર્મને એક જ ગણે છે, પરંતુ સિવિલ સર્વિસના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આ સમજવું અનિવાર્ય છે કે બંને વચ્ચે તફાવત છે.

પરિમાણ	નીતિશાસ્ત્ર (Ethics)	ધર્મ (Religion)
TABLE 1		
આધાર	તર્ક અને વિવેકબુદ્ધિ (Reason and Rationality)	આસ્થા અને પવિત્ર ગ્રંથો (Faith and Scriptures)
વ્યાપ્તિ	વૈશ્વિક અને સાર્વત્રિક	ચોક્કસ સમુદાય કે સંપ્રદાય પૂરનું મર્યાદિત
પરિવર્તનશીલતા	સમય અને પરિસ્થિતિ મુજબ ઉત્ક્રાંતિ પામે છે	સામાન્ય રીતે સ્થિર અને પરંપરાગત હોય છે
મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય	સામાજિક ન્યાય અને માનવ કલ્યાણ	આધ્યાત્મિક મુક્તિ અને પરમાત્મા સાથેનો સંબંધ

Warning: સિવિલ સર્વિસ ક્યારેય પોતાની ધાર્મિક માન્યતાઓને વહીવટી નિર્ણય પર હાવી થવા દેવી જોઈએ નહીં. **Constitutional Morality** (બંધારણીય નૈતિકતા) એ ધાર્મિક નૈતિકતા કરતા શ્રેષ્ઠ હોવી જોઈએ.

૧.૩ Case Study: પૂર રાહત અને નૈતિક પ્રાધાન્યતા

એક જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે, તમારી પાસે મર્યાદિત ભોજન સામગ્રી છે અને પૂરગ્રસ્ત વિસ્તારમાં બે કેન્દ્રો પર મદદ પહોંચાડવાની છે. કેન્દ્ર 'A' માં શારીરિક રીતે સક્ષમ યુવાનો વધુ છે જેઓ લાંબો સમય ટકી શકે તેમ છે, જ્યારે કેન્દ્ર 'B' માં વૃદ્ધો અને નાના બાળકોની સંખ્યા વધુ છે.

અહીં **Ethical Relativism** (નૈતિક સાપેક્ષવાદ) મુજબ કોઈ એમ કહી શકે કે દરેક જીવ સમાન છે, પરંતુ **Utilitarianism** (ઉપયોગિતાવાદ) ના સિદ્ધાંત મુજબ, તમારે જ્યાં મહત્તમ જરૂરિયાત અને નબળાઈ (Vulnerability) છે ત્યાં પ્રાધાન્ય આપવું પડશે. આ કિસ્સામાં, નૈતિકતા માત્ર 'શું કરવું' એ નથી, પરંતુ 'શા માટે કરવું' તેની તાર્કિક સમજ પૂરી પાડે છે.

૨. માનવ ક્રિયાઓમાં નૈતિકતાના નિર્ધારક પરિબલો

કોઈપણ માનવ ક્રિયા નૈતિક છે કે અનૈતિક, તે નક્કી કરવા માટે કેટલાક ચોક્કસ પરિબલો જવાબદાર હોય છે. આ પરિબલો વહીવટી તંત્રમાં અધિકારીની વર્તણૂકને ઘડે છે. જ્યારે આપણે કોઈ અધિકારીની **Integrity** ની વાત કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે તે જોવા માંગીએ છીએ કે દબાણ હેઠળ તેનું વર્તન કેવું રહે છે.

માનવ ક્રિયાઓના નૈતિક મૂલ્યાંકન માટેનું સૌથી મહત્વનું પાસું 'સ્વૈચ્છિકતા' (Voluntariness) છે. જો કોઈ ક્રિયા દબાણ હેઠળ કે અજ્ઞાનતામાં કરવામાં આવી હોય, તો તેની નૈતિક જવાબદારીનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે. પરંતુ, સિવિલ સર્વિસમાં 'અજ્ઞાનતા' એ બચાવનું સાધન બની શકતું નથી, કારણ કે અહીં **Accountability** (જવાબદારી) સર્વોપરી છે.

૨.૧ નૈતિકતાના મુખ્ય નિર્ધારકો (Determinants of Ethics)

૧. **વ્યક્તિગત મૂલ્યો:** વ્યક્તિનો ઉછેર, તેનું શિક્ષણ અને તેના અનુભવો તેના નૈતિક માળખાને ઘડે છે. ૨. **સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પરિબલો:** જે સમાજમાં આપણે રહીએ છીએ તેના રિવાજો અને પરંપરાઓ નૈતિકતાના ધોરણો નક્કી કરે છે. ૩. **બંધારણીય અને કાનૂની માળખું:** ભારતમાં, બંધારણ એ નૈતિકતાનો સર્વોચ્ચ સ્ત્રોત છે. કોઈપણ કાર્ય જે બંધારણીય મૂલ્યોની વિરુદ્ધ હોય, તે અનૈતિક ગણાય છે. ૪. **પરિસ્થિતિકીય પરિબલો:** ઘણીવાર કટોકટીની સ્થિતિમાં નૈતિક માપદંડો બદલાતા હોય છે.

૨.૨ નીતિશાસ્ત્રના દાર્શનિક દ્રષ્ટિકોણ: Deontology vs Teleology

નીતિશાસ્ત્રમાં બે મુખ્ય વિચારધારાઓ છે જે માનવ ક્રિયાઓને મૂલવે છે:

Deontology (કર્મપ્રધાન નીતિશાસ્ત્ર): ઈમેન્યુઅલ કાન્ત આ વિચારધારાના પ્રણેતા છે. તેમના મતે, ક્રિયાના પરિણામ કરતા ક્રિયાની પવિત્રતા વધુ મહત્વની છે. જો જૂઠું બોલવું પાપ છે, તો તે ગમે તેવા ઉમદા હેતુ માટે પણ ન બોલવું જોઈએ. સિવિલ સર્વિસમાં **Code of Conduct** (આચાર સંહિતા) નું ચુસ્ત પાલન આ વિચારધારા પર આધારિત છે.

Teleology (પરિણામલક્ષી નીતિશાસ્ત્ર): જહોન સ્ટુઅર્ટ મિલ અને જેરેમી બેન્થમ આના સમર્થક છે. તેમના મતે, 'મહત્તમ લોકોનું મહત્તમ સુખ' એ જ નૈતિકતાનો આધાર છે. જો કોઈ યોજનાથી બહુમતી સમાજનું ભલણ થતું હોય તો તે નૈતિક છે.

૨.૩ નૈતિક સાપેક્ષવાદ (Ethical Relativism)

Ethical Relativism એવો સિદ્ધાંત છે જે સૂચવે છે કે નૈતિકતા એ કોઈ નિરપેક્ષ સત્ય નથી, પરંતુ તે સંસ્કૃતિ, સમય અને સમાજ મુજબ બદલાતી રહે છે. દાખલા તરીકે, એક દેશમાં જે પ્રથા નૈતિક માનવામાં આવે છે, તે બીજા દેશમાં અનૈતિક હોઈ શકે છે.

પરંતુ, સિવિલ સર્વિસમાં આ ખ્યાલ જોખમી બની શકે છે. જો કોઈ ભ્રષ્ટાચારને 'સામાજિક સ્વીકૃતિ' ગણીને નૈતિક માને, તો તે તંત્ર માટે વિનાશક છે. તેથી જ, સાર્વત્રિક માનવીય મૂલ્યો અને **Constitutional Morality** પર ભાર મૂકવો જરૂરી છે.

Important: બીજા વહીવટી સુધારણા પંચ (2nd ARC) ના 'લોકશાહીમાં નૈતિકતા' અહેવાલમાં સ્પષ્ટપણે જણાવવામાં આવ્યું છે કે જાહેર સેવામાં 'સાપેક્ષ નૈતિકતા' ને સ્થાન નથી; ત્યાં માત્ર 'સત્યનિષ્ઠાના ઉચ્ચતમ માપદંડો' હોવા જોઈએ.

૨.૪ Example: વહીવટી વિવેકબુદ્ધિ (Discretionary Powers) અને નૈતિકતા

એક વહીવટી અધિકારી તરીકે તમારી પાસે કાનૂની રહેમિયત હેઠળ વિવેકબુદ્ધિ વાપરવાની સત્તા છે. જો તમે કોઈ ગરીબ વિધવાને દસ્તાવેજોના અભાવે યોજનાનો લાભ આપતા નથી, તો તમે કાયદેસર રીતે સાચા છો (Deontology), પણ જો તમે તેને વૈકલ્પિક રીતે મદદ કરવાના રસ્તા શોધો છો, તો તમે નૈતિકતાના ઉચ્ચ માપદંડ (Compassion) સ્થાપિત કરો છો.

૩. માનવ ક્રિયાઓના પરિણામો અને પ્રભાવ

કોઈપણ નૈતિક કે અનૈતિક ક્રિયા માત્ર વ્યક્તિ પૂરતી સીમિત નથી હોતી, પરંતુ તેની અસરો સમગ્ર સમાજ અને વહીવટી તંત્ર પર પડે છે. જ્યારે એક જાહેર સેવક નૈતિકતાથી વિચલિત થાય છે, ત્યારે તે માત્ર કાયદો નથી તોડતો, પરંતુ જનતાનો વિશ્વાસ તોડે છે. આ વિશ્વાસનું તૂટવું એ **Corrupt Practices** કરતા પણ વધુ ગંભીર છે કારણ કે તે લોકશાહીના પાયાને નબળા પાડે છે.

નીતિશાસ્ત્રના પરિણામોને ત્રણ સ્તરે સમજી શકાય છે: ૧. **વ્યક્તિગત સ્તર:** આત્મસંતોષ અથવા **Cognitive Dissonance** (જ્ઞાનાત્મક વિસંવાદિતા). ૨. **સંસ્થાકીય સ્તર:** **Work Culture** (કાર્ય સંસ્કૃતિ) માં સુધારો કે પતન. ૩. **સામાજિક સ્તર:** સામાજિક મૂડી (Social Capital) માં વધારો કે ઘટાડો.

૩.૧ જ્ઞાનાત્મક વિસંવાદિતા (Cognitive Dissonance)

જ્યારે કોઈ વ્યક્તિના મૂલ્યો અને તેના કાર્યો વચ્ચે તફાવત હોય, ત્યારે મનમાં જે અશાંતિ પેદા થાય છે તેને **Cognitive Dissonance** કહેવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, એક પ્રામાણિક અધિકારીને જ્યારે તેના ઉપરી અધિકારી દ્વારા કોઈ ખોટા દસ્તાવેજ પર સહી કરવા માટે દબાણ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે આ સ્થિતિનો અનુભવ કરે છે. લાંબા ગાળે આ સ્થિતિ માનસિક તણાવ અને કાર્યક્ષમતામાં ઘટાડો લાવે છે.

૩.૨ કાર્ય સંસ્કૃતિ (Work Culture) પર અસર

નાની નૈતિક ચૂક પણ સમગ્ર વિભાગની કાર્ય સંસ્કૃતિને દૂષિત કરી શકે છે. જો કોઈ વિભાગનો વડો સમયસર ઓફિસ ન આવે, તો તે નીચેના કર્મચારીઓને શિસ્ત જાળવવાનું કહી શકતો નથી. અહીં **Moral Agency** (નૈતિક એજન્સી) નો સિદ્ધાંત કામ કરે છે. નેતા જેવું વર્તે છે, અનુયાયીઓ તેવું જ અનુકરણ કરે છે.

૩.૩ લોકશાહી મૂલ્યો અને સામાજિક સંવાદ

જાહેર સેવામાં નૈતિકતાનો સૌથી મોટો પરિણામ **Accountability** (જવાબદારી) અને **Transparency** (પારદર્શિતા) છે. જ્યારે વહીવટ પારદર્શક હોય છે, ત્યારે લોકોમાં સરકાર પ્રત્યે વિશ્વાસ વધે છે. 'માહિતીનો અધિકાર' (RTI 2005) એ માત્ર કાયદો નથી, પરંતુ વહીવટમાં નૈતિકતા લાવવાનું એક સાધન છે.

Pro Tip: UPSC ના GS-IV પેપરના જવાબો લખતી વખતે માત્ર નૈતિક વિચારો ન લખતા તેના વ્યવહાર પરિણામો (Impact on Service Delivery) વિશે પણ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ.

૩.૪ કોષ્ટક: નૈતિક વિરુદ્ધ અનૈતિક કાર્યોના પરિણામો

ક્રિયા	તાત્કાલિક અસર	લાંબા ગાળાની અસર
સત્યનિષ્ઠા (Integrity)	અંગત જોખમ કે મુશ્કેલી	વહીવટી વિશ્વસનીયતામાં વધારો
નિષ્પક્ષતા (Impartiality)	કેટલાક જૂથોની નારાજગી	સામાજિક ન્યાય અને સમાનતા
ભ્રષ્ટાચાર	વ્યક્તિગત આર્થિક લાભ	સંસ્થાકીય પતન અને ગરીબીમાં વધારો
વિવેકબુદ્ધિનો દુરુપયોગ	સત્તાનો અહંકાર	કાનૂની ગૂંચવણો અને જન-આક્રોશ

૪. ખાનગી અને જાહેર સંબંધોમાં નીતિશાસ્ત્ર

માનવ જીવન બે પાસાઓમાં વહેંચાયેલું છે: ખાનગી (Private) અને જાહેર (Public). આ પ્રશ્ન વારંવાર પૂછવામાં આવે છે કે શું કોઈ વ્યક્તિ તેના ખાનગી જીવનમાં અનૈતિક હોય છતાં જાહેર જીવનમાં ઉચ્ચ નૈતિક ધોરણો જાળવી શકે? સિવિલ સર્વિસ માટે આ એક અત્યંત જટિલ વિષય છે.

જાહેર સેવક માટે આ બંને જીવન વચ્ચેની રેખા ખૂબ જ પાતળી હોય છે. તમે ઓફિસમાં એક કડક શિસ્તબદ્ધ અધિકારી હોવ પણ ઘરે ઘરેલું હિંસા આચરો તો તમારી **Integrity** શંકાના દાયરામાં આવે છે. સિવિલ સર્વન્ટની ભૂમિકા ૨૪ કલાકની હોય છે; તેની દરેક હિલચાલ પર સમાજની નજર હોય છે.

૪.૧ ખાનગી સંબંધોમાં નીતિશાસ્ત્ર (Ethics in Private Relations)

ખાનગી સંબંધો પ્રેમ, પરસ્પર વિશ્વાસ અને ભાવનાઓ પર આધારિત હોય છે. અહીં નૈતિકતાના ધોરણો વ્યક્તિગત વફાદારી સાથે જોડાયેલા છે. ખાનગી જીવનમાં નૈતિકતા આપણને **Empathy** (સમાનુભૂતિ) અને **Compassion** (કરુણા) શીખવે છે, જે પાછળથી જાહેર સેવામાં પણ ઉપયોગી સાબિત થાય છે.

૪.૨ જાહેર સંબંધોમાં નીતિશાસ્ત્ર (Ethics in Public Relations)

જાહેર સંબંધોમાં વ્યક્તિ કાયદા, નિયમો અને સામાજિક જવાબદારીઓથી બંધાયેલી હોય છે. અહીં **Objectivity** (વસ્તુનિષ્ઠતા) અને **Non-partisanship** (બિન-પક્ષપાતીતા) સૌથી વધુ મહત્વના છે. જાહેર સંબંધોમાં તમારી વફાદારી કોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યે નહીં, પરંતુ ભારતનું બંધારણ અને સાર્વજનિક હિત પ્રત્યે હોવી જોઈએ.

૪.૩ હિતોનો સંઘર્ષ (Conflict of Interest)

ખાનગી અને જાહેર સંબંધો વચ્ચેના સંઘર્ષને **Conflict of Interest** કહેવામાં આવે છે. આ એવી સ્થિતિ છે જ્યાં અધિકારીના ખાનગી હિતો તેની જાહેર ફરજોના યોગ્ય પાલનમાં અવરોધરૂપ બને છે.

Conflict of Interest ના પ્રકારો: ૧. **વાસ્તવિક (Actual):** જ્યારે અધિકારી ખરેખર પોતાના પદનો ઉપયોગ કરીને પોતાના સંબંધીને ફાયદો કરાવે. ૨. **સંભવિત (Potential):** જ્યારે ભવિષ્યમાં ખાનગી હિત જાહેર ફરજ સાથે ટકરાવાની સંભાવના હોય. ૩. **દેખીતો (Apparent):** જ્યારે બહારથી એવું લાગે કે અધિકારી પક્ષપાત કરી રહ્યો છે, ભલે તે ન કરતો હોય.

૪.૪ Case Study: કોન્ટ્રાક્ટ અને પારિવારિક સંબંધો

ધારો કે તમે એક મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનમાં કમિશનર છો. શહેરના રસ્તા બનાવવા માટે ટેન્ડર બહાર પાડવામાં આવ્યા છે. સૌથી ઓછું બિડિંગ (L1) કરનારી કંપની તમારા પિતરાઈ ભાઈની છે. ટેકનીકલી તે જીતવાને પાત્ર છે.

અહીં નૈતિકતા શું કહે છે? ૧. જો તમે મૌન રહીને કોન્ટ્રાક્ટ આપો છો, તો તે 'Apparent Conflict of Interest' છે. ૨. નૈતિક રસ્તો એ છે કે તમે આ બાબતની જાણ તમારા ઉચ્ચ સત્તાધિકારીને કરો અથવા પસંદગી સમિતિમાંથી તમારી જાતને અલગ કરી લો (**Recusal**). આ સાથે **Accountability** છે.

Note: 2nd ARC ભલામણ કરે છે કે દરેક જાહેર સેવકે પોતાની મિલકતો અને ખાનગી હિતોની જાહેર ઘોષણા કરવી જોઈએ જેથી ભવિષ્યમાં હિતોનો સંઘર્ષ ટાળી શકાય.

૫. વહીવટી તંત્રમાં નીતિશાસ્ત્રની અનિવાર્યતા

શા માટે સિવિલ સર્વિસીસમાં નીતિશાસ્ત્ર પર આટલો ભાર મૂકવામાં આવે છે? જવાબ સરળ છે: શક્તિ (Power). સિવિલ સર્વિસ પાસે અસીમ સત્તા હોય છે. આ સત્તાનો ઉપયોગ જો નૈતિકતા વિના કરવામાં આવે, તો તે નિરંકુશતામાં પરિણમે છે. 'પાવર કરપ્ટ્સ, એન્ડ એબ્સોલ્યુટ પાવર કરપ્ટ્સ એબ્સોલ્યુટલી' - આ ઉક્તિ વહીવટી તંત્રમાં નૈતિકતાના અભાવે સાચી સાબિત થાય છે.

૫.૧ લોકતાંત્રિક મૂલ્યોનું રક્ષણ

ભારત જેવા વિવિધતા ધરાવતા દેશમાં, વહીવટી તંત્ર એ નબળા વર્ગોનો અવાજ બનવું જોઈએ. જો અધિકારીમાં **Social Intelligence** અને નૈતિક સમજ ન હોય, તો તે સમાજના હાંસિયામાં ધકેલાયેલા લોકો સાથે અન્યાય કરી શકે છે. નીતિશાસ્ત્ર અધિકારીને શીખવે છે કે 'કાયદાનું શાસન' (Rule of Law) નો અર્થ માત્ર કાયદાનું પાલન નથી, પરંતુ ન્યાય (Justice) સુનિશ્ચિત કરવો પણ છે.

૫.૨ ભ્રષ્ટાચાર વિરોધી માળખું

કેન્દ્રીય તર્કતા આયોગ (CVC) ના અહેવાલો મુજબ, ભ્રષ્ટાચાર માત્ર આર્થિક બાબત નથી, પરંતુ તે વહીવટી નૈતિકતાનું પતન છે. જ્યારે કોઈ અધિકારી **Probity** (પવિત્રતા) અપનાવે છે, ત્યારે તે સિસ્ટમમાં રહેલા છિદ્રોને પૂરવાનું કામ કરે છે. તે માત્ર પોતે ભ્રષ્ટાચાર નથી કરતો, પરંતુ **Whistle-blower protection** (સીટી વગાડનારનું રક્ષણ) જેવા સિદ્ધાંતો દ્વારા આખી સિસ્ટમને શુદ્ધ રાખે છે.

૫.૩ જાહેર સેવાની અસરકારકતા (Public Service Delivery)

જ્યારે કોઈ કાર્ય નૈતિક જવાબદારી તરીકે કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેની ગુણવત્તા વધે છે. **Citizen's Charter** (સિટીઝન ચાર્ટર) માત્ર કાગળ પરની વસ્તુ બનીને ન રહી જાય તે જોવાની જવાબદારી નૈતિક અધિકારીની છે. **Altruism** (પરગજુપણું) ની ભાવના ધરાવતો અધિકારી જનતાને ગ્રાહક તરીકે નહીં પણ અધિકારધારક તરીકે જુએ છે.

Important: હંમેશા યાદ રાખો કે 'નીતિશાસ્ત્ર' (Ethics) એ 'દક્ષતા' (Efficiency) નો વિકલ્પ નથી, પરંતુ તેનો પૂરક છે.

૫.૪ નૈતિક વહીવટ માટેના મુખ્ય સ્તંભો

સત્યનિષ્ઠા (Integrity): વિચારો, વાણી અને વર્તનમાં એકરૂપતા.

નિષ્પક્ષતા (Objectivity): તથ્યો અને પુરાવાઓના આધારે નિર્ણય લેવો.

જવાબદારી (Accountability): પોતાના કાર્યોના પરિણામો સ્વીકારવાની તૈયારી.

પારદર્શિતા (Transparency): વહીવટી નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં સ્પષ્ટતા.

સાર્વજનિક સેવા પ્રત્યે સમર્પણ: અંગત હિતો કરતા દેશના હિતને સર્વોપરી ગણવું.

માધ્યમિક નિષ્કર્ષ (PART 1 OF 2):

અત્યાર સુધી આપણે જોયું કે નીતિશાસ્ત્ર એ માત્ર એક શૈક્ષણિક વિષય નથી, પરંતુ તે વહીવટી તંત્રનો આત્મા છે. તે નિર્ધારિત, પરિણામો અને માનવીય સંબંધો દ્વારા વ્યક્તિના ચરિત્રનું ઘડતર કરે છે. વહીવટી સેવામાં સફળતાનો અર્થ માત્ર પરીક્ષા પાસ કરવી નથી, પરંતુ જનતાનો વિશ્વાસ સંપાદિત કરવો છે. પ્રકરણના બીજા ભાગમાં આપણે મનોવૃત્તિ (Attitude), અભિયોગ્યતા (Aptitude) અને સિવિલ સર્વિસીસના પાયાના મૂલ્યો વિશે ઊંડાણપૂર્વક ચર્ચા કરીશું.

Verify before acting: સિવિલ સર્વિસીસની આચાર સંહિતા (Conduct Rules) માં સમયાંતરે થતા ફેરફારો માટે ભારત સરકારના **DOPT (Department of Personnel and Training)** ની સત્તાવાર વેબસાઈટ જોવી હિતાવહ છે.

[પૂજ સમાપ્ત - પ્રકરણ ૧, ભાગ ૨ માં ચાલુ રહેશે...]

૧.૪ વ્યક્તિગત મૂલ્યો અને સામાજિક ધોરણો

માનવ જીવન અને વહીવટમાં મૂલ્યોનો પાયો બે સ્તરે રચાય છે: વ્યક્તિગત અને સામાજિક. વ્યક્તિગત મૂલ્યો એ આંતરિક હો-કાયંત્ર છે જે વ્યક્તિના વિચારો અને કાર્યોને માર્ગદર્શન આપે છે, જ્યારે સામાજિક ધોરણો એ સામૂહિક અપેક્ષાઓ છે જે સમાજની સંવાદિતા જાળવી રાખે છે. સાર્વજનિક સેવામાં, આ બંને વચ્ચેના સંબંધો અને ક્યારેક તેમના વચ્ચે થતા સંઘર્ષોને સમજવા અત્યંત જરૂરી છે.

વ્યક્તિગત મૂલ્યો (Personal Values) સામાન્ય રીતે બાળપણના ઉછેર, શિક્ષણ, અને અનુભવો દ્વારા ઘડાય છે. સિવિલ સેવક માટે **Integrity** (સત્યનિષ્ઠા) અને **Compassion** (કરુણા) જેવા મૂલ્યો સર્વોપરી છે. જ્યારે કોઈ અધિકારી નૈતિક દ્વિધામાં હોય, ત્યારે તેના વ્યક્તિગત મૂલ્યો જ તેને અંતિમ નિર્ણય લેવામાં મદદ કરે છે. બીજી તરફ, સામાજિક ધોરણો (Social Norms) સાંસ્કૃતિક વારસા, પ્રણાલીઓ અને સામાજિક સ્વીકૃતિ પર આધારિત હોય છે.

સિવિલ સર્વિસીસમાં એક મહત્વની સંકલ્પના **Constitutional Morality** (બંધારણીય નૈતિકતા) ની છે. ડૉ. બી.આર. આંબેડકરે ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે બંધારણીય નૈતિકતા એ કુદરતી સંવેદના નથી, પણ તે કેળવવી પડે છે. ઘણીવાર સામાજિક ધોરણો રૂઢિચુસ્ત હોઈ શકે છે જે કદાચ સમાનતાના સિદ્ધાંતો સાથે ટકરાય. આવા સમયે, સિવિલ સેવકે વૈયક્તિક કે સામાજિક પૂર્વગ્રહોને બાજુ પર રાખીને બંધારણીય મૂલ્યોને પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ.

વ્યક્તિગત અને સામાજિક નૈતિકતા વચ્ચેનો તફાવત

લક્ષણ	વ્યક્તિગત મૂલ્યો	સામાજિક ધોરણો
TABLE 3		

લક્ષણ	વ્યક્તિગત મૂલ્યો	સામાજિક ધોરણો
સ્ત્રોત	અંતરાત્મા, કુટુંબ, વ્યક્તિગત શ્રદ્ધા	સંસ્કૃતિ, પરંપરા, કાયદો, સામાજિક કરાર
સ્વરૂપ	આંતરિક અને સ્વૈચ્છિક	બાહ્ય અને અમલીકરણ યોગ્ય
પરિવર્તનક્ષમતા	અનુભવ સાથે ધીમે ધીમે બદલાય છે	સામાજિક ઉત્ક્રાંતિ સાથે બદલાય છે
ઉદાહરણ	પ્રામાણિકતા, આત્મ-શિસ્ત	અતિથિ સત્કાર, વયસ્કોનું સન્માન

Case Study: સામાજિક દબાણ વિરુદ્ધ વહીવટી ફરજ

એક જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે, તમને જાણવા મળે છે કે એક પ્રચલિત સામાજિક ઉત્સવ દરમિયાન પરંપરાના નામે નદીમાં પ્રદૂષણ ફેલાવવામાં આવી રહ્યું છે. સ્થાનિક સમાજ આ પરંપરાને ધર્મ અને અસ્થા સાથે જોડે છે (સામાજિક ધોરણ). પરંતુ, પર્યાવરણ સુરક્ષા અને કાયદો (બંધારણીય નૈતિકતા) તેને અટકાવવાનું કહે છે. અહીં અધિકારીની વ્યક્તિગત **Righteousness** કસોટી પર હોય છે. યોગ્ય અભિગમ એ છે કે સામાજિક નેતાઓને વિશ્વાસમાં લઈ, તેમને પ્રદૂષણ મુક્ત વૈકલ્પિક પદ્ધતિઓ અપનાવવા માટે **Persuasion** (અનુનય) નો ઉપયોગ કરવો, જે સામાજિક અને વહીવટી એમ બંને ક્ષેત્રે 'Win-Win' સ્થિતિનું નિર્માણ કરે.

Warning: સિવિલ સર્વિસમાં કામ કરતી વખતે વ્યક્તિગત ધાર્મિક માન્યતાઓ કે સામાજિક વલણો વહીવટી તટસ્થતા (Neutrality) માં બાધક ન બનવા જોઈએ. હંમેશા યાદ રાખો કે વ્યક્તિગત મૂલ્યો કરતાં સાર્વજનિક હિત (Public Interest) મોટું છે.

૧.૫ નૈતિક સાપેક્ષવાદ (Ethical Relativism) અને સાર્વત્રિક મૂલ્યો

Ethical Relativism એ એક દાર્શનિક વિચારધારા છે જે માને છે કે નૈતિકતા એ સ્થળ, સમય અને સંસ્કૃતિ પ્રમાણે બદલાતી રહે છે. એટલે કે, જે બાબત એક દેશ કે સમાજમાં યોગ્ય ગણાય, તે બીજા સમાજમાં અયોગ્ય હોઈ શકે. ઉદાહરણ તરીકે, કેટલાક દેશોમાં ભેટ આપવાની સંસ્કૃતિ નૈતિક ગણાય છે, જ્યારે સિવિલ સર્વિસીસના સંદર્ભમાં તેને લાંચ અથવા **Conflict of Interest** (હિતોનો સંઘર્ષ) ગણવામાં આવી શકે છે.

જોકે, પૂર્ણ નૈતિક સાપેક્ષવાદ વહીવટી વ્યવસ્થામાં અરાજકતા પેદા કરી શકે છે. તેથી, આધુનિક લોકશાહીમાં અમુક સાર્વત્રિક મૂલ્યો (Universal Values) સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. માનવ અધિકારો, ન્યાય અને સ્વતંત્રતા એવા મૂલ્યો છે જે કોઈપણ સંસ્કૃતિથી પર છે. બીજું વહીવટી સુધારણા પંચ (2nd ARC) તેના ચોથા અહેવાલ 'Ethics in Governance' માં સ્પષ્ટ કરે છે કે જાહેર ક્ષેત્રમાં નૈતિક ધોરણો નિશ્ચિત અને ઉચ્ચ હોવા જોઈએ, જેનો આધાર કાયદાનું શાસન (Rule of Law) છે.

નૈતિક સાપેક્ષવાદને સમજવા માટે આપણે **Cognitive Dissonance** (બોધાત્મક અસંવાદિતા) ની સ્થિતિનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જ્યારે કોઈ અધિકારીની પોતાની માન્યતાઓ વહીવટી આચારસંહિતા સાથે મેળ ખાતી નથી, ત્યારે તે માનસિક તણાવ અનુભવે છે. આ પરિસ્થિતિમાં **Objectivity** (વસ્તુનિષ્ઠતા) જાળવવી પડકારજનક બને છે.

નૈતિક સાપેક્ષવાદના પ્રકારો

૧. **સાંસ્કૃતિક સાપેક્ષવાદ:** નૈતિકતાનો આધાર સમાજની સંસ્કૃતિ છે. ૨. **વ્યક્તિલક્ષી સાપેક્ષવાદ:** નૈતિકતા એ વ્યક્તિના અંગત અભિપ્રાય છે. ૩. **પરિસ્થિતિજન્ય નૈતિકતા:** કોઈ કાર્ય નૈતિક છે કે નહીં તેનો નિર્ણય તે સમયની પરિસ્થિતિ પર આધારિત છે.

Important: બીજા વહીવટી સુધારણા પંચ (2nd ARC) ના જણાવ્યા મુજબ, ભારતીય વહીવટી સેવામાં કાર્યકરની નૈતિકતા માટે સાત પાયાના સિદ્ધાંતો (નોલન સમિતિના આધારે) અનિવાર્ય છે: નિસ્વાર્થતા, સત્યનિષ્ઠા, વસ્તુનિષ્ઠતા, જવાબદારી, નિખાલસતા, પ્રામાણિકતા અને નેતૃત્વ.

Case Study: વિદેશનીતિ અને નૈતિક સાપેક્ષવાદ

ભારતે જ્યારે યુક્રેન-રશિયા યુદ્ધ દરમિયાન તટસ્થ ભૂમિકા લીધી અને રશિયા પાસેથી તેલ ખરીદવાનું ચાલુ રાખ્યું, ત્યારે પશ્ચિમી દેશોએ તેને અનૈતિક ગણાવ્યું. જોકે, ભારતની દ્રષ્ટિએ પોતાના નાગરિકોનું હિત અને ઉર્જા સુરક્ષા એ સર્વોપરી ગણાય. આ કિસ્સામાં **Teleology** (પરિણામવાદી નૈતિકતા) નો ઉપયોગ થયો, જ્યાં રાજ્યનું હિત નૈતિકતાના માપદંડને નક્કી કરે છે.

૧.૬ નૈતિકતા અને ધર્મ: ગેરમાન્યતાઓનું નિવારણ

સમાજમાં એક મોટી ગેરમાન્યતા એ છે કે 'નીતિશાસ્ત્ર અને ધર્મ એક જ છે'. જોકે ધર્મ નૈતિક બનવા માટેની પ્રેરણા આપી શકે છે, પરંતુ નીતિશાસ્ત્ર એ તર્ક અને બૌદ્ધિક ચિંતન પર આધારિત સ્વતંત્ર વિષય છે.

Myth vs Fact માન્યતા: જે વ્યક્તિ અધાર્મિક છે તે ક્યારેય નૈતિક હોઈ શકે નહીં. **હકીકત:** નીતિશાસ્ત્ર તર્ક (Reason) પર આધારિત છે. એક નાસ્તિક વ્યક્તિ પણ અત્યંત ઉચ્ચ નૈતિક ધોરણો પાળી શકે છે, જો તે **Humanism** (માનવતાવાદ) અને સામાજિક જવાબદારીમાં માનતી હોય.

ધર્મ ઘણીવાર અમુક ખાસ અનુયાયીઓ માટે હોય છે, જ્યારે સિવિલ સર્વિસમાં **Secularism** (બિનસાંપ્રદાયિકતા) અનિવાર્ય છે. અધિકારીએ કોઈ પણ ધાર્મિક ગ્રંથના આધારે નહીં, પણ ભારતીય બંધારણના આદેશો અનુસાર નિર્ણય લેવાના હોય છે. નીતિશાસ્ત્રમાં નૈતિકતા એ તાર્કિક દલીલ પર આધારિત છે, જ્યારે ધર્મમાં તે ઘણીવાર શ્રદ્ધા અને દૈવી આદેશો પર આધારિત હોય છે.

ધર્મ અને નીતિશાસ્ત્ર વચ્ચેના મુખ્ય ભિન્નતાના મુદ્દા

૧. **સાર્વત્રિકતા:** નીતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો (જેમ કે સત્ય બોલવું) સાર્વત્રિક છે, જ્યારે ધાર્મિક વિધિઓ અલગ હોઈ શકે છે. ૨. **તાર્કિક પરીક્ષણ:** નીતિશાસ્ત્ર દરેક નિયમને પ્રશ્ન કરે છે (કેમ?), જ્યારે ધર્મ ઘણીવાર પરંપરાને વળગી રહે છે. ૩. **સ્ત્રોત:** નીતિશાસ્ત્રનો સ્ત્રોત માનવ બુદ્ધિ છે, જ્યારે ધર્મનો સ્ત્રોત પવિત્ર ગ્રંથો છે.

નૈતિક નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયા (Ethical Decision Making Framework)

જ્યારે ધર્મ અને વહીવટ વચ્ચે સંઘર્ષ થાય, ત્યારે નીચેના સ્ટેપ્સ અનુસરો: ૧. **હકીકતો એકઠી કરો** (Gather all facts). ૨. **સામેલ હિતધારકો** (Stakeholders) ને ઓળખો. ૩. **સંબંધિત કાયદા અને બંધારણીય જોગવાઈઓ** તપાસો. ૪. **Voice of Conscience** (અંતરાત્માનો અવાજ) સાંભળો, પણ તેને તર્ક સાથે જોડો. ૫. એવો નિર્ણય લો જે મહત્તમ લોકોનું ભલું (Maximum Good) કરે.

૧.૭ નૈતિકતાના પરિણામો અને પ્રભાવ

કોઈપણ વહીવટી ક્રિયાના નૈતિક પરિણામો દૂરગામી હોય છે. નૈતિકતા માત્ર વ્યક્તિના ચારિત્ર્ય સુધી મર્યાદિત નથી, પણ તે સમગ્ર શાસન વ્યવસ્થા (Governance) પર પ્રભાવ પાડે છે. જો કોઈ વહીવટીતંત્ર પારદર્શી અને નૈતિક હોય, તો રોકાણ વધે છે, સામાજિક શાંતિ સ્થપાય છે અને વિકાસના ફળ છેવાડાના માનવી સુધી પહોંચે છે.

નૈતિકતાના અભાવે **Corrupt Practices** વધે છે, જે લોકશાહીના પાયાને નબળો બનાવે છે. કેન્દ્રીય તર્કતા આયોગ (CVC) ના અહેવાલો મુજબ, ભ્રષ્ટાચારને કારણે માત્ર નાણાકીય નુકસાન નથી થતું, પણ તે સંસ્થાઓની વિશ્વસનીયતા પણ ઘટાડે છે. જ્યારે કોઈ સિવિલ સેવક **Objectivity** અને **Impartiality** સાથે કામ કરે છે, ત્યારે સામાજિક મૂડી (Social Capital) નું નિર્માણ થાય છે.

નૈતિકતાના બહુઆયામી અસરો

રાજકીય અસરો: લોકશાહીમાં લોકોનો વિશ્વાસ વધે છે અને સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ મજબૂત બને છે.

આર્થિક અસરો: ઈમાનદારીથી વ્યાપારી વ્યવહાર સરળ બને છે, લાલકિતાશાહી (Red-tapism) ઘટે છે.

સામાજિક અસરો: નૈતિકતા સામાજિક ન્યાય અને સમાનતા (Equity) લાવે છે.

પર્યાવરણીય અસરો: સાતત્યપૂર્ણ વિકાસ (Sustainable Development) માટે નૈતિક દ્રષ્ટિકોણ અનિવાર્ય છે.

Pro Tip: UPSC ના ઉત્તરોમાં હંમેશા નૈતિકતાને માત્ર 'સદ્ગુણ' તરીકે નહીં, પણ 'કાર્યક્ષમ શાસન માટેની પૂર્વશરત' તરીકે રજૂ કરો.

૧.૮ વૈશ્વિક નૈતિકતાના પરિવર્તનશીલ પ્રવાહો

આજના વૈશ્વિકરણના યુગમાં નીતિશાસ્ત્રની સીમાઓ વિસ્તરી છે. **Corporate Governance**, ડેટા પ્રાઇવસી, અને આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ (AI) જેવી ટેકનોલોજીમાં નૈતિક પડકારો ઉભા થયા છે. યુનાઈટેડ નેશન્સ કન્વેન્શન અગેન્સ્ટ કર્પ્શન (UNCAC) જેવા આંતરરાષ્ટ્રીય કરારો દર્શાવે છે કે હવે ભ્રષ્ટાચાર વિરુદ્ધની લડાઈ વૈશ્વિક સ્તરે લડાઈ રહી છે.

વૈશ્વિક સ્તરે **Altruism** (પરમાર્થવાદ) અને **Environmental Ethics** (પર્યાવરણીય નીતિશાસ્ત્ર) પર ભાર મુકવામાં આવી રહ્યો છે. ગ્રીનહાઉસ ગેસના ઉત્સર્જનમાં વિકસિત દેશોની નૈતિક જવાબદારી (Common but Differentiated Responsibilities) એ વૈશ્વિક મંચ પર નૈતિક ચર્ચાનો મોટો વિષય છે.

સિવિલ સેવક તરીકે, તમારે એ સમજવું પડશે કે ભારતના નિર્ણયો વિશ્વ પર કેવી અસર કરે છે. ડિજિટલ યુગમાં **Transparency** (પારદર્શિતા) અને **Accountability** (જવાબદારી) માટે બ્લોકચેન અને ઇ-ગવર્નન્સ જેવા સાધનોનો ઉપયોગ એ વહીવટી નીતિશાસ્ત્રનો નવો આયામ છે.

ભાવિ નૈતિક પડકારો અને સિવિલ સર્વિસ

૧. **ડેટા નૈતિકતા:** નાગરિકોની અંગત માહિતીની સુરક્ષા. ૨. **આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ:** અલ્ગોરિથમમાં રહેલા પૂર્વગ્રહો (Biases) ને દૂર કરવા. ૩. **બાયો-એથિક્સ:** જિનેટિક એન્જિનિયરિંગ અને તબીબી સંશોધનોમાં નૈતિક ધોરણો. ૪. **વૈશ્વિક ગરીબી:** સંસાધનોની ન્યાયી વહેંચણી માટે આંતરરાષ્ટ્રીય મદદ.

Action Steps

પ્રકરણ ૧ ની આ સમજણને વહીવટી પ્રેક્ટિસમાં કેવી રીતે ઉતારવી તેના પગલાં અહીં આપેલા છે:

૧. **નિયમિત સ્વ-મૂલ્યાંકન:** તમારા દૈનિક નિર્ણયોમાં તમે કેટલી **Objectivity** રાખી છે તેની સમીક્ષા કરો. ૨. **બંધારણીય અભ્યાસ:** બંધારણના આમુખ (Preamble) માં આપેલા ન્યાય, સ્વતંત્રતા અને સમાનતાના મૂલ્યોને આત્મસાત કરો. ૩. **સાંસ્કૃતિક સંવેદનશીલતા:** વિવિધ સમુદાયોના સામાજિક ધોરણો પ્રત્યે **Empathy** (સમાનુભૂતિ) કેળવો, પરંતુ તે કાયદાની વિરુદ્ધ ન હોય તેનું ધ્યાન રાખો. ૪. **નિર્ણય પ્રક્રિયાનું દસ્તાવેજીકરણ:** તમારી તાર્કિક વિચાર પ્રક્રિયાની નોંધ રાખો, જે ભવિષ્યમાં **Accountability** સાબિત કરવામાં મદદરૂપ થશે. ૫. **નૈતિક સાહિત્યનું વાંચન:** ભારતીય (ગાંધી, વિવેકાનંદ) અને પશ્ચિમી (સોક્રેટિસ, મિલ) ચિંતકોના વિચારોનું નિયમિત મનન કરો. ૬. **સતત સંવાદ:** તમારા સાથીદારો સાથે નૈતિક દ્વિધાઓ (Ethical Dilemmas) પર ચર્ચા કરો જેથી નવા દ્રષ્ટિકોણ મળે.

Frequently Asked Questions

૧. **શું કાયદો હંમેશા નૈતિક હોય છે?** ના, કાયદો એ નૈતિકતાનું લઘુત્તમ ધોરણ છે. ઘણીવાર કોઈ કાર્ય કાયદેસર હોવા છતાં અનૈતિક હોઈ શકે છે. દાખલા તરીકે, રંગભેદ અથવા સતી પ્રથા ભૂતકાળમાં કાયદેસર હતી પરંતુ તે ક્યારેય નૈતિક નહોતી. એક સિવિલ સેવક તરીકે, તમારે કાયદાનું પાલન તો કરવાનું જ છે પરંતુ તે ન્યાય સંગત (Equity) હોય તે માટે પણ પ્રયાસ કરવા જોઈએ.

૨. **'અંતરાત્માનો અવાજ' (Voice of Conscience) એટલે શું?** તે વ્યક્તિની આંતરિક નૈતિક સમજ છે જે ખોટા અને સાચા વચ્ચે ભેદ પારખવામાં મદદ કરે છે. જ્યારે બાહ્ય નિયમો પૂરતા ન હોય, ત્યારે વ્યક્તિ પોતે અનુભવે છે તે સાચો રસ્તો એટલે અંતરાત્માનો અવાજ. જોકે, વહીવટમાં આ અવાજ તર્ક અને જાહેર હિત સાથે સુસંગત હોવો જોઈએ.

૩. **સિવિલ સર્વિસમાં 'હિતોનો સંઘર્ષ' (Conflict of Interest) એટલે શું?** જ્યારે કોઈ અધિકારીના અંગત હિતો (જેમ કે આર્થિક લાભ અથવા સ્નેહીજનોને મદદ) અને તેની સત્તાવાર ફરજો વચ્ચે ટકરાવ થાય ત્યારે તેને હિતોનો સંઘર્ષ કહેવાય. આવા સમયે અધિકારીએ તે ચોક્કસ કાર્ય કે નિર્ણયથી પોતાની જાતને અલગ કરી દેવી જોઈએ.

Practice Questions (MCQs)

Q૧. નીચેનામાંથી કયું મૂલ્ય સિવિલ સર્વન્ટ માટે 'નોલન સમિતિ' દ્વારા ભલામણ કરવામાં આવ્યું નથી? A) નિસ્વાર્થતા (Selflessness) B) વસ્તુનિષ્ઠતા (Objectivity) C) નડતરૂપ રાજનીતિ (Partisanship) D) સત્યનિષ્ઠા (Integrity)

Answer: C Explanation: સિવિલ સર્વન્ટ હંમેશા Non-partisan (બિન-રાજકીય) હોવો જોઈએ, તે કોઈ પણ પક્ષના પૂર્વગ્રહ વગર કામ કરવો જોઈએ.

Q૨. **'નૈતિક સાપેક્ષવાદ' (Ethical Relativism) મુજબ:** A) નૈતિકતા સાર્વત્રિક છે. B) નૈતિકતા માત્ર કાયદા પર આધારિત છે. C) નૈતિકતા સંસ્કૃતિ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે બદલાય છે. D) નૈતિકતા માત્ર વ્યક્તિગત શ્રદ્ધા પર આધારિત છે.

Answer: C Explanation: નૈતિક સાપેક્ષવાદ માને છે કે સાચા અને ખોટાના ધોરણો સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં બદલાઈ શકે છે.

Q૩. **'Deontology' (કર્તવ્યવાદ) નૈતિકતાનો મુખ્ય ભાર શેના પર છે?** A) કાર્યના પરિણામ પર B) કાર્ય કરવા પાછળના ઈરાદા (ફરજ) પર C) કાર્યથી મળતા સુખ પર D) સામાજિક પ્રતિષ્ઠા પર **Answer: B Explanation:** કર્તવ્યવાદ (ખાસ કરીને ઇમેન્યુઅલ કાન્ત) માને છે કે પરિણામ ગમે તે હોય, કાર્ય તેના નૈતિક નિયમો અને ફરજ મુજબ પ્રશંસનીય હોવું જોઈએ.

Chapter Summary

આ પ્રકરણમાં આપણે નીતિશાસ્ત્રના મૂળભૂત પાયાનો અભ્યાસ કર્યો. આપણે જોયું કે માનવ સંવાદમાં નૈતિકતા એ પાયાનું તત્વ છે જે વ્યક્તિગત મૂલ્યો અને સામાજિક ધોરણો વચ્ચે સંતુલન બનાવે છે. 'લોકશાહીમાં નૈતિકતા' (Ethics in Governance) અહેવાલ મુજબ, સાર્વજનિક ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ નૈતિકતા એ સફળ શાસનની કરોડરજજુ છે. નૈતિક સાપેક્ષવાદ અને સાર્વત્રિક મૂલ્યો વચ્ચેની સમજ સિવિલ સેવકને જટિલ પરિસ્થિતિઓમાં નિર્ણય લેવામાં સક્ષમ બનાવે છે. અંતે, આપણે એ સ્થાપિત કર્યું કે ધર્મ અને નીતિશાસ્ત્ર વચ્ચે તફાવત હોવા છતાં, બંધારણીય નૈતિકતા એ જ ભારતીય પ્રશાસનનો આખરી માર્ગદર્શક સિદ્ધાંત હોવો જોઈએ.

Important: અહીં આપવામાં આવેલી માહિતી UPSC/GPSC અને અન્ય સિવિલ સર્વિસીસ પરીક્ષાઓના નવીનતમ અભ્યાસક્રમ પર આધારિત છે. તેમ છતાં, ઉમેદવારોએ 2nd ARC ના અહેવાલો અને સત્તાવાર સરકારી દસ્તાવેજો (DOPT) દ્વારા સમયાંતરે આવતા અપડેટ્સ તપાસતા રહેવું જોઈએ. વહીવટી નિયમો પરીક્ષાની તારીખ સુધીમાં બદલાઈ શકે છે, તેથી સત્તાવાર સ્ત્રોતોને પ્રાધાન્ય આપવું.

- આ સાથે પ્રકરણ ૧ પૂરું થાય છે. -

02

CHAPTER · 02

પ્રકરણ ૨: પશ્ચિમી દાર્શનિક વિચારો અને નૈતિકતા

શાસ્ત્રીય અને આધુનિક પશ્ચિમી દાર્શનિકોના વિચારોનું વિગતવાર વિશ્લેષણ

1 મિનિટનું વાચન

NOTE

This chapter could not be generated on this run. Click "Continue Generation" to retry just this chapter.

Error: Unexpected end of JSON input

03

CHAPTER • 03

પ્રકરણ ૩: ભારતીય નૈતિક ચિંતકો અને સાંસ્કૃતિક વારસો

પ્રાચીન ભારતીય ગ્રંથોથી લઈને આધુનિક સમાજસુધારકોના નૈતિક મૂલ્યોનો અભ્યાસ

18 મિનિટનું વાચન

પ્રકરણ ૩: ભારતીય નૈતિક ચિંતકો અને સાંસ્કૃતિક વારસો

ભારતીય સિવિલ સેવાના ઉમેદવાર માટે નૈતિકતા માત્ર એક વિષય નથી, પરંતુ તે સહસ્ત્રાબ્દીઓથી ચાલી આવતી એક જીવંત પરંપરા છે. પશ્ચિમી નૈતિકતા ઘણીવાર તર્ક અને હિતો પર આધારિત રહી છે, જ્યારે ભારતીય નૈતિક ચિંતન 'ધર્મ' (Dharma) અને 'કર્મ' (Karma) ના ગહન આધ્યાત્મિક અને સામાજિક પાયા પર નિર્મિત છે. આ પ્રકરણમાં આપણે ભારતીય ઇતિહાસના તે મહાન વિચારોનો અભ્યાસ કરીશું જે આજે પણ વહીવટમાં **Integrity** (સત્યનિષ્ઠા) અને **Accountability** (જવાબદારી) ના પાયાના પથ્થર સાબિત થાય છે.

Key Takeaway: ભારતીય નૈતિકતા વ્યક્તિગત મોક્ષ અને સામાજિક કલ્યાણ વચ્ચે સંતુલન સાધે છે, જે આધુનિક વહીવટમાં 'અંત્યોદય' અને 'સર્વોદય' ના વિચારને બળ પૂરું પાડે છે.

૧. વેદ અને ઉપનિષદમાં નૈતિકતા: 'ઋત' થી 'ધર્મ' સુધીની યાત્રા

વેદ અને ઉપનિષદ એ ભારતીય નૈતિકતાના ગંગોત્રી સ્ત્રોત છે. આ ગ્રંથો કોઈ ધર્મવિશેષના કર્મકાંડ પૂરતા મર્યાદિત નથી, પરંતુ તે બ્રહ્માંડ અને માનવ સંચાલનના શાશ્વત નિયમોનું પ્રતિપાદન કરે છે. વહીવટી દ્રષ્ટિકોણથી, વેદમાં 'ઋત' (Rta) નો ખ્યાલ અત્યંત મહત્વનો છે. ઋત એટલે બ્રહ્માંડનો કુદરતી અને નૈતિક ક્રમ. જ્યારે કોઈ અધિકારી ભ્રષ્ટાચાર કરે છે, ત્યારે તે માત્ર કાયદો જ

નથી તોડતો, પણ તે શાસન વ્યવસ્થાના 'ઋત' અથવા નૈતિક ક્રમને પણ ખલેલ પહોંચાડે છે.

૧.૧ 'ઋત' અને 'સત્ય' નો વહીવટી અર્થ

ઋગ્વેદમાં પાયાના બે નૈતિક ધોરણો સમજાવવામાં આવ્યા છે: 'ઋત' અને 'સત્ય'. ઋત એ બ્રહ્માંડના નિયમો છે, જ્યારે સત્ય એ તે નિયમોનું આચરણ છે. નાગરિક સેવામાં, **Constitutional Morality** (બંધારણીય નૈતિકતા) ને આપણે આજના સમયનું 'ઋત' ગણી શકીએ. જો વ્યવસ્થામાં પારદર્શિતા ન હોય, તો ઋત જોખમાય છે અને પરિણામે અરાજકતા ફેલાય છે.

૧.૨ ઉપનિષદ અને 'આત્મન' નું મૂલ્ય

ઉપનિષદો 'વસુધૈવ કુટુંબકમ' (આખું વિશ્વ એક પરિવાર છે) અને 'આત્મવત સર્વભૂતેષુ' (બધા જીવોને પોતાના જેવા ગણવા) નો ઉપદેશ આપે છે. સિવિલ સર્વન્ટ માટે આ મૂલ્યો **Empathy** (સહાનુભૂતિ) અને **Compassion** (કરુણા) માં પરિવર્તિત થાય છે. જ્યારે એક આઈ.એ.એસ. (IAS) અધિકારી છેવાડાના માનવીની પીડાને પોતાની પીડા સમજે છે, ત્યારે જ તે સાચા અર્થમાં લોકસેવક બને છે.

ટેબલ: વૈદિક મૂલ્યો અને આધુનિક વહીવટ

વૈદિક મૂલ્ય	વહીવટી અર્થઘટન	પ્રસ્તુત ગુણ
TABLE 1		
ઋત (Rta)	કાયદાનું શાસન (Rule of Law)	શિસ્ત અને વ્યવસ્થા
સત્ય (Satya)	તથ્ય-આધારિત નિર્ણય લેવા	Integrity
દમ (Dama)	ઇન્દ્રિય સંયમ / સ્વ-નિયમન	ભ્રષ્ટાચાર મુક્તિ
દાન (Dana)	સંસાધનોની ન્યાયી વહેંચણી	Equity (સમાનતા)
અહિંસા (Ahimsa)	કોઈનું અહિંત ન કરવું	માનવ અધિકારોનું જતન

Warning: સિવિલ સેવામાં નૈતિકતાનો અર્થ માત્ર 'કાયદાનું પાલન' નથી. કાયદો લઘુત્તમ ધોરણ નક્કી કરે છે, જ્યારે નૈતિકતા (વેદ મુજબ) ઉચ્ચતમ માનવીય વર્તન નક્કી કરે છે.

૧.૩ કેસ સ્ટડી: દુષ્કાળ રાહત અને નૈતિક મથામણ

ધારો કે તમે એક એવા જિલ્લાના કલેક્ટર છો જ્યાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો છે. સરકારી નિયમ મુજબ અનાજની વહેંચણી માટે રેશન કાર્ડ હોવું અનિવાર્ય છે. એક વૃદ્ધ મહિલા, જેની પાસે કોઈ દસ્તાવેજ નથી, તે ભૂખથી પીડાતી તમારી પાસે આવે છે.

વેદિક દ્રષ્ટિકોણ: 'અતિથિ દેવો ભવ' અને 'દાન' ના મૂલ્ય મુજબ, માનવીય જીવ બચાવવો એ પરમ ધર્મ છે.

વહીવટી ઉકેલ: અહીં **Discretionary Powers** (વિવેકાધિન સત્તા) નો ઉપયોગ કરીને, નૈતિકતા અને નિયમો વચ્ચે સેતુ બાંધવો જોઈએ. પંચનામું કરાવીને તાત્કાલિક રાહત આપવી એ 'ઋત' ની જાળવણી છે.

૨. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મના નૈતિક સિદ્ધાંતો

બૌદ્ધ અને જૈન વિચારધારાઓએ ભારતીય નૈતિકતામાં અતાર્કિક કર્મકાંડોને સ્થાને વર્તણૂક અને ચરિત્ર પર ભાર મૂક્યો. સિવિલ સર્વિસમાં ખાસ કરીને 'મધ્યમ માર્ગ' અને 'અનેકાંતવાદ' ખૂબ જ પ્રસ્તુત છે.

૨.૧ ગૌતમ બુદ્ધ અને અષ્ટાંગિક માર્ગ

બુદ્ધનો 'અષ્ટાંગિક માર્ગ' (Eightfold Path) એ માત્ર આધ્યાત્મિક મુક્તિ માટે જ નથી, પરંતુ તે વ્યાવસાયિક નૈતિકતા માટેનો એક સંપૂર્ણ 'Code of Conduct' પૂરો પાડે છે.

૧. સમ્યક દ્રષ્ટિ: પૂર્વગ્રહ વગર પરિસ્થિતિને જોવી (Objectivity).
૨. સમ્યક સંકલ્પ: જાહેર સેવા માટે દ્રઢ નિશ્ચય કરવો.
૩. સમ્યક વાચા: નમ્ર અને પારદર્શક સંવાદ.
૪. સમ્યક કર્મ: નીતિશાસ્ત્ર પર આધારિત કાર્ય.
૫. સમ્યક આજીવિકા: ભ્રષ્ટાચાર વગરની કમાણી.
૬. સમ્યક વ્યાયામ: આળસ ત્યાગી સતત લોકહિતમાં પ્રયત્નશીલ રહેવું.
૭. સમ્યક સ્મૃતિ: પોતાના પદ અને જવાબદારીનું સતત સ્મરણ.
૮. સમ્યક સમાધિ: માનસિક શાંતિ જે મુશ્કેલ કેસ સ્ટડીઝ ઉકેલવામાં મદદરૂપ થાય.

૨.૨ જૈન ધર્મ: પંચ મહાવ્રત અને અનેકાંતવાદ

જૈન ધર્મનો 'અનેકાંતવાદ' (Anekantavada) જણાવે છે કે સત્યના અનેક પાસાઓ હોય છે. વહીવટમાં આ સિદ્ધાંત Tolerance (સહિષ્ણુતા) અને Non-partisanship (બિન-પક્ષપાત) શીખવે છે. જ્યારે કોઈ નીતિ બનાવવામાં આવે ત્યારે વિવિધ હિતધારકો (Stakeholders) ના દ્રષ્ટિકોણને સમજવા માટે અનેકાંતવાદ અનિવાર્ય છે.

૨.૩ પંચ મહાવ્રતનું વહીવટી મહત્વ:

૧. સત્ય: માહિતીની પારદર્શિતા અને ચોકસાઈ.
૨. અહિંસા: નબળા વર્ગો પ્રત્યે સંવેદનશીલતા અને બળપ્રયોગનો લઘુત્તમ ઉપયોગ.
૩. અચૌર્ય (બિન-ચોરી): બૌદ્ધિક સંપદાની ચોરી ન કરવી અને સરકારી ભંડોળનો દુરુપયોગ ન કરવો.
૪. અપરિગ્રહ (બિન-સંગ્રહખોરી): સત્તા અને સંપત્તિનો ધમંડ ન કરવો.
૫. બ્રહ્મચર્ય: પોતાના કામ પ્રત્યેની પવિત્રતા અને શિસ્ત.

Note: બૌદ્ધ ધર્મનો 'કરુણા' નો ખ્યાલ એ 'સહાનુભૂતિ' (Empathy) થી એક ડગલું આગળ છે. સહાનુભૂતિ એટલે બીજાનું દુઃખ સમજવું, જ્યારે કરુણા એટલે તે દુઃખ દૂર કરવા માટે સક્રિય થવું.

એકઝામ્પલ: સાંપ્રદાયિક તણાવમાં અનેકાંતવાદનો ઉપયોગ

એક એવા શહેરમાં જ્યાં બે સમુદાયો વચ્ચે જમીન વિવાદને કારણે તણાવ હોય, ત્યાં એક સેક્યુલર અધિકારી તરીકે તમારે 'અનેકાંતવાદ' અપનાવવો જોઈએ. કોઈ એક પક્ષને સાચો કે ખોટો માનવાને બદલે બંનેના સાંસ્કૃતિક અને કાનૂની દ્રષ્ટિકોણને સાંભળીને 'મધ્યમ માર્ગ' કાઢવો એ જ શ્રેષ્ઠ નૈતિક વહીવટ છે.

૩. કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર અને વહીવટી નૈતિકતા

ચાણક્ય અથવા કૌટિલ્ય એ ભારતીય વહીવટીતંત્રના પિતામહ ગણાય છે. તેમનો ગ્રંથ 'અર્થશાસ્ત્ર' માત્ર અર્થતંત્ર પર નથી, પણ તે **Good Governance** (સુશાસન) અને **Public Service Delivery** પરનો વિશ્વનો સૌથી જૂનો દસ્તાવેજ છે.

૩.૧ શાસક અને સેવકના ગુણો

કૌટિલ્ય મુજબ, શાસકની ખુશી તેના લોકોની ખુશીમાં છે ("પ્રજા સુખે સુખમ્ રામ્ય, પ્રજાનાં ચ હિતે હિતમ્"). આ શ્લોક આજના સમયમાં **Citizen-Centric Governance** (નાગરિક-કેન્દ્રી શાસન) નો પાયો છે. કૌટિલ્ય ભાર મુકે છે કે અધિકારીએ 'જિતેન્દ્રિય' (ઇન્દ્રિયો પર વિજય મેળવનાર) હોવો જોઈએ કારણ કે કામેચ્છા, ક્રોધ અને લોભ વહીવટમાં પતન નોતરે છે.

૩.૨ ભ્રષ્ટાચાર પર ચાણક્યના વિચારો

ચાણક્ય જાણતા હતા કે જ્યાં નાણું છે ત્યાં ભ્રષ્ટાચારની શક્યતા છે. તેમણે કહ્યું હતું કે, "જેમ જીભ પર મધ રાખનાર વ્યક્તિ તેનો સ્વાદ ચાખ્યા વગર રહી શકતી નથી, તેમ સરકારી ભંડોળ સાથે કામ કરનાર અધિકારી થોડો ભ્રષ્ટાચાર ન કરે તે શોધવું મુશ્કેલ છે." આ વાસ્તવવાદી દ્રષ્ટિકોણને કારણે જ તેમણે વહીવટમાં **Accountability** અને દેખરેખ (Surveillance) ની વ્યવસ્થા ગોઠવી હતી.

૩.૩ યોગક્ષેમ: કલ્યાણકારી રાજ્યનો ખ્યાલ

કૌટિલ્ય માટે રાજ્યનો હેતુ માત્ર કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાનો નથી, પણ 'યોગક્ષેમ' સાધવાનો છે. 'યોગ' એટલે જે પ્રાપ્ત નથી તે મેળવવું, અને 'ક્ષેમ' એટલે જે પ્રાપ્ત થયું છે તેનું રક્ષણ કરવું. આધુનિક સંદર્ભમાં આ ટકાઉ વિકાસ (Sustainable Development) અને સામાજિક સુરક્ષા (Social Security) ની સમાન છે.

Pro Tip: UPSC અથવા GPSC ની મુખ્ય પરીક્ષામાં જ્યારે ભ્રષ્ટાચાર વિશે પ્રશ્ન પૂછાય, ત્યારે કૌટિલ્યના "માછલી પાણી પીવે તો ખબર ન પડે" તેવા ઉદાહરણનો ઉપયોગ કરવાથી તમારા જવાબની ગંભીરતા વધશે.

વહીવટી માળખું: કૌટિલ્યના સાત અંગો (સપ્તાંગ સિદ્ધાંત)

કૌટિલ્યએ રાજ્યને મજબૂત બનાવવા સાત અંગો જણાવ્યા છે, જે આજના શાસન વ્યવસ્થામાં પણ જોવા મળે છે:

૧. સ્વામી (રાજા): આજના સમયમાં નેતૃત્વ/બંધારણ.
૨. અમાત્ય (મંત્રીઓ/અધિકારીઓ): Bureaucracy (અમલદારશાહી).
૩. જનપદ (પ્રદેશ અને વસ્તી): કાર્યક્ષેત્ર.
૪. દુર્ગ (કિલ્લો): રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા.
૫. કોષ (તિજોરી): નાણાકીય સંસાધનો.
૬. દંડ (સૈન્ય/ન્યાય): કાયદો અને વ્યવસ્થા.
૭. મિત્ર (સાથીઓ): આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો/રાજદ્વારી નીતિ.

૪. ગાંધીજીના સાત સામાજિક પાપો (Seven Social Sins)

મહાત્મા ગાંધીના વિચારો ભારતીય નૈતિકતાનું આધુનિક શિખર છે. ૧૯૨૫ માં 'યંગ ઈન્ડિયા' માં પ્રકાશિત થયેલા "સાત સામાજિક પાપો" આજે પણ લોકશાહીમાં નૈતિકતા માટેનો શ્રેષ્ઠ નકશો છે.